

Кукіна З.О.\*

## ІНСТИТУЦІЙНИЙ ТА ДОГОВІРНИЙ МЕХАНІЗМИ ООН У СФЕРІ ЗАХИСТУ СВОБОДИ СЛОВА

*Стаття присвячена аналізу діяльності ООН в сфері медіа права, а точніше в сфері одного з найважливіших його інститутів – свободи слова. Автор приділяє увагу договірним та інституційним механізмам ООН, завдяки яким організація проводить активну діяльність в сфері захисту свободи слова на міжнародній арені. Особливо виділяється Загальна декларація з прав людини, як одне з головних джерел міжнародного права та національного законодавства, яке містить базові права та свободи людини. Крім того, в статті описуються органи оонівської системи, основним завданням яких є захист прав та свобод людини, зокрема, наводяться приклади діяльності таких органів в сфері свободи слова.*

*Ключові слова: ООН, свобода слова, Загальна декларація з прав людини, Рада ООН з прав людини.*

*Статья посвящена анализу деятельности ООН в сфере медиа права, а точнее в сфере одного из важнейших его институтов – свободы слова. Автор уделяет внимание договорным и институциональным механизмам ООН, благодаря которым организация проводит активную деятельность в сфере защиты свободы слова на международной арене. Отдельно выделяется Всеобщая декларация прав человека, как один из основных источников международного права и национального законодательства, который содержит базовые права и свободы человека. Кроме того, в статье описываются органы ооновской системы, основным заданием которых является защита прав и свобод человека.*

*Ключевые слова: ООН, свобода слова, Всеобщая декларация прав человека, Совет ООН по правам человека.*

*The article is devoted to the analysis of the UN activity in the domain of media law, more precisely in one of its main institute – freedom of speech. Author pays attention to the UN treaty and institutional mechanisms, which are extensively engaged in the activity relating to the freedom of speech protection on the international scene. Great attention is paid to the Universal Declaration of Human Rights as to the one of the most important sources of both international and national legislations, containing basic fundamental human rights and freedoms. Besides, the article describes the UN bodies, which are responsible for the protection of human rights and freedoms and their activity in the domain of freedom of speech.*

*Key words: freedom of speech, UN, Universal Declaration of Human Rights, UN Human Rights Council.*

\* юрист II категорії НДЧ Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

З перших днів свого існування і протягом 65-ти років Організація Об'єднаних Націй одним з пріоритетних завдань ставила захист прав людини. На сьогоднішній день в арсеналі ООН існують дієві інституційні та договірні механізми, які дають змогу проводити активну діяльність в сфері захисту прав та свобод в усьому світі.

В своїй статті я хотіла б приділити окрему увагу діяльності ООН в сфері медіа права. Коли мова йде про міжнародні організації в сфері медіа права для нас більш звичним є такі неурядові організації як «Репортери без кордонів», «Freedom House», «Міжнародна асоціація з захисту свободи слова», «ARTICLE 19» та ін.. Але, розібравшись, які саме інститути входять до медіа права, ми побачимо, що діяльність ООН в цій сфері є досить активною і охоплює широке коло питань. Для аналізу діяльності ООН в сфері права мас медіа необхідно коротко оглянути основні напрямки, які складають поняття «медіа право».

Медіа право можна визначити, як систему правових норм, які регулюють діяльність засобів масової інформації. Щодо об'єкту регулювання, то тут все просто: в поняття ЗМІ входять друковані видання, засоби теле- та радіомовлення, а також Інтернет. На перший погляд здається, що коло правових норм, які регулюють ЗМІ досить обмежений і взагалі не має сенсу виділяти його в окрему галузь. Але, при детальнішому розгляді система норм ускладнюється і розширюється до великого масиву нормотворчого матеріалу. До поняття права засобів масової інформації або медіа права входять наступні категорії: свобода слова, дифамація, образа, захист репутації, наклеп, втручання в приватне життя, конфіденційність інформації, доступ до інформації, богохульство, расова ненависть, авторське право, цензура та ін. Ці та багато інших аспектів регулюються великою кількістю як національних, так і міжнародних нормативно-правових актів і в кожному з перелічених інститутів присутні численні проблеми, починаючи від прогалин чи протиріч у законодавстві, яке їх регулює, закінчуючи добросовісним виконанням та порушенням цього законодавства.

Свою увагу я хочу зосередити на одному з основних інститутів медіа права – свободі слова, розглянувши його крізь призму діяльності ООН в сфері захисту цієї свободи.

В першу чергу, необхідно відмітити Статут ООН, як перший в історії міжнародних відносин договір, який закріпив обов'язок держав дотримуватись та поважати основні права та свободи людини. До цього моменту в теорії та практиці міжнародного права держави виходили з того, що права людини є внутрішньою справою кожної держави-члена міжнародних відносин. Коли створювалась ООН основним завданням Статуту було попередження війни, не допуск порушення миру, а також утвердження віри в основні права та свободи людини, які були відібрані під час Другої Світової Війни. Спочатку на конференціях, які передували прийняттю Статуту не обговорювались питання включення в Статут положень про міжнародне співробітництво для заохочення та розвитку поваги до основних прав та свобод людини для всіх. Однак, США, Радянський Союз, Китай та Великобританія при остаточному доопрацюванні Статуту внесли пропозицію зафіксувати в п.3 ст.1 Статуту ООН посилання на те, що держава буде будувати свої відносини на підставі принципу поваги та дотримання основних прав та свобод людини. Більш конкретно це питання формулюється в ст.55 Статуту ООН, яка покладає на держави обов'язок сприяти загальній повазі та дотриманню прав людини та основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, релігії.

Після прийняття Статуту ООН та створення Організації Об'єднаних Націй почалось тлумачення всіх принципів та норм, які містяться в Статуті. В цьому відношенні позиції держав були кардинально протилежними, так як на той час на міжнародній арені діяли держави з протилежними суспільно-соціальними та політичними системами, між якими йшла серйозна боротьба. І коли обговорювались питання, які стосуються прав людини в Статуті ООН, то Радянський Союз виступав за закріплення в п.3 ст.1, де мова йде про по-

вагу до прав та свобод людини, саме соціально-економічних прав (право на труд, на освіту, тощо), а США та інші західні країни, навпаки, виступали за фіксацію громадянських та політичних прав (свобода слова, право на свободу вираження своїх поглядів, право вільно залишати свою країну та повертатися до неї та ін.). Через такі суперечки при розробці Статуту було прийнято рішення сформулювати цей принцип в загальних рисах, не конкретизуючи його конкретного змісту задля отримання можливості прийняти міжнародний документ, який би задовольняв всі сторони. Таким чином, можна казати, що Статут ООН був першим поштовхом до закріплення свободи слова, як і інших прав людини, як невід'ємних та недоторканих, необхідних для нормального розвитку людства.

Конкретизувати та викласти, що саме входить до поняття основних прав та свобод ООН вдалося уже в 1948р. при прийнятті одного з найбільш значущих документів в історії людства – Загальній декларації з прав людини. Перше місце в договірному механізмі захисту прав та свобод людини належить безперечно цьому міжнародному договору. Цей видатний документ був першим міжнародним офіційним визнанням того, що всі люди мають рівні права і свободи по праву народження. Загальна декларація прав людини визначила нові стандарти у сфері права. Відповідно до Декларації права людини проголошувались невід'ємними, природними та священними. Як не один інший, цей міжнародний документ був переведений на 375 мов та діалектів світу і став першим глобальним визначенням прав, якими володіють усі люди світу. Декларація має рекомендаційний характер, але всі її положення так чи інакше є обов'язковими для кожного суб'єкта сучасного світу. Так, на основі Декларації були прийняті два обов'язкових для учасників договори: Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права. Окремі положення Декларації, як заборона тортур та рабства, є обов'язковими як імперативна норма. В окремих країнах Декларація визнається частково.

Загальну декларацію прав людини 1948 р. можна справедливо назвати глобальною вихідною точкою всіх цінностей та концепцій права мас медіа. В момент прийняття Декларації вже не існувало сумнівів щодо фундаментального значення існування свободи слова. До того часу, в період між двома війнами питання свободи слова не мало широкого обговорення на міжнародній арені: ніколи не підіймали це питання в Лізі Націй, та жоден з авторитетних мислителів та політичних лідерів того періоду серйозно не порушував тему свободу слова. Відродження думки про необхідність визнання свободи слова відбулось завдяки британському письменнику Герберту Уелсу, який надіслав до газети «Times» свою працю «Декларація прав». В 1940р. британське видавництво видало книгу «Права людини за Гербертом Уелсом», яка наштовхнула Франкліна Д. Рузвельта на його видатні «чотири свободи», які він виголосив в 1941 р. Його промова була зверненням до післявоєнного світу, який, на його думку, мав триматися на чотирьох свободах, першою з яких він назвав свободу слова. А в 1948 р. під час прийняття Загальної декларації прав людини вже не виникало жодних сумнівів в обов'язковості закріплення цієї свободи на офіційному рівні.

Загальна декларація з прав людини в статті 19 проголошує право кожної особи на свободу мати власні переконання та вільно їх висловлювати. Це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх поглядів та свободу шукати, отримувати та поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами та незалежно від державних кордонів. Ця стаття не охоплює усіх аспектів свободи слова: так, ст. 12 Декларації забороняє безпідставне втручання в особисте та сімейне життя, безпідставно посягати на недоторканість житла, тайну кореспонденції, честь і репутацію. А в ст. 29 п.2 містить положення за яким, при здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги

прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Радянський Союз та його прибічники утримались від голосування за прийняття Декларації в 1948 р., в той час як Берлін та постраждалі від сталінського ГУЛАГу наполягали на тому, що зупинка розвитку ідеї захисту прав та свобод людини є загрозою швидкого поширення тоталітарного режиму. Щоб завадити цьому та для поширення прав та свобод, проголошених Декларацією західні країни Європи приймають в 1950р. Європейську конвенцію про захист прав людини та основних свобод. Стаття 10 Конвенції майже дослівно передає зміст статті 19 Декларації. Отже можна зробити висновок, що подальші міжнародні угоди, конвенції, резолюції та інші нормативно-правові документи, які стосуються свободи слова мають єдиний корінь – Загальну декларацію з прав людини.

В інституційному механізмі ООН в сфері захисту прав та свобод провідне місце належить Верховному комісару з прав людини, основним завданням якого є організація діяльності ООН в галузі прав людини. Він сприяє дотриманню і здійсненню охорони всіх прав громадянських, політичних, соціальних та культурних прав людини та громадянина, забезпечує відповідну підтримку з боку органів ООН, контактує з урядами держав світу з приводу захисту прав людини в їхніх країнах, розробляє рекомендації з різних аспектів правозахисної сфери. Верховний комісар здійснює моніторинг різних правозахисних механізмів системи ООН, до яких належать статутні та договірні органи. До перших відносяться Рада з прав людини, Універсальний періодичний огляд Ради з прав людини, Комісія з прав людини (замінена на Раду з прав людини), Спеціальні процедури Ради з прав людини.

В системі ООН існують дев'ять ключових міжнародних документів в сфері захисту прав людини. З моменту підписання Загальної декларації прав людини в 1948 р. всі країни-члени ООН ратифікували хоча б один з дев'яти договорів, а 80% країн ратифікували чотири і більше. Таким чином, існує вісім органів в системі ООН, кожен з яких заснований відповідною угодою та слідкує за її виконанням. До таких органів належать Комітет з економічних, соціальних та культурних прав, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з ліквідації дискримінації щодо жінок, Комітет проти тортур, Комітет з прав дитини, Комітет зі справ трудящих мігрантів, Комітет з прав інвалідів.

Крім органів, до сфери діяльності яких входить виключно моніторинг стану дотримання та захист прав людини, існують інші установи ООН, які також частково приділяють увагу цій сфері. До таких можна віднести Третій комітет Генеральної Асамблеї ООН, Управління Верховного комісара у справах біженців, Економічну та Соціальну Раду ООН, Міжнародний Суд ООН, Управління з координації гуманітарних питань, Організація ООН з питань освіти, науки та культури, Програма розвитку ООН та ін..

Одне з провідних місць в сфері захисту прав людини належить Раді ООН з прав людини. Згідно з цією резолюцією, основним завданням Ради є сприяння загальній повазі та захисту прав та основних свобод людини для всіх на справедливій та рівній основі. Рада розглядає ситуації, пов'язані з порушенням прав людини, включаючи грубі та систематичні порушення, та робить по ним свої рекомендації. Діяльність Ради спрямовується на забезпечення ефективної координації та інтеграції діяльності, що стосується прав людини, у рамках системи ООН. До складу Ради з прав людини входять 47 держав-членів, які обираються на основі принципу справедливого географічного розподілу більшістю членів ГА ООН шляхом прямого таємного голосування. Члени Ради виконують свої повноваження протягом трьох років та не мають права на переобрання після двох термінів повноважень поспіль. Головним результатом першого року діяльності Ради ООН з прав людини стало ухвалення у червні 2007 року документу щодо інституційного будівництва Ради. Цим документом було завершено перший рік діяльності Ради з прав людини, у ході

якого цей орган, згідно з резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 60/251, мав оглянути мандати та механізми колишньої Комісії ООН з прав людини, а також розробити основні положення нового механізму «Універсального періодичного огляду».

Таким чином, згідно з новим механізмом Рада проводить моніторинг стану дотримання прав та свобод в країнах-членах у вигляді «Універсального періодичного огляду» (УПО) заснованого на підставі Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 15 березня 2006 р. та Резолюції Ради з прав людини від 18 червня 2007 р. УПО зобов'язує всі країни-члени ООН, незалежно від ратифікації тих чи інших договорів в рамках системи ООН, кожні 4 роки проходити перевірку з боку Ради з прав людини. Рада регулярно заслуховує доповіді країн-членів ООН з приводу того, як вони виконують свої обов'язки в сфері дотримання прав людини – положення Загальної декларації прав людини, Статут ООН та різноманітні конвенції. В процесі двотижневої сесії в рамках даного механізму відбувається інтерактивний діалог між доповідачами, обраними у відповідності до процедури Ради з прав людини ООН, та делегації від кожної сторони. Кожна презентація країни складається з доповіді уряду країни, оцінки та висновків структурних підрозділів Верховного Комісару ООН з прав людини, інформація, підготовлена на основі доповідей неурядових правозахисних організацій. Перша сесія УПО, в ході якої було перевірено 16 країн, відбулась навесні 2008 р. На сесії 2009 р., яка відбулась в Женеві, перевірили Німеччину, Росію, Китай, Азербайджан, Саудівську Аравію та ін. За рік перевірячі підлягли 48 країн, таким чином до 2011 р. цю процедуру повинні пройти всі 192 країни-члени ООН.

В сфері захисту свободи слова в світі в системі ООН також важливе місце належить Комітету з прав людини. Цей орган складається з незалежних експертів, які проводять моніторинг виконання Міжнародного пакту про громадянські та політичні права державами-членами. Періодично ця організація публікує доповіді по кожній країні, в якій згідно ст.40 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права дає оцінку стану виконання країнами цього документу.

В 2008 р. на дев'яносто третій сесії Комітету гостро розкритикували медіа закони Великобританії. Критика була пов'язана з законом про державну таємницю, за яким приховувалась інформація, що містила елементи публічного інтересу. Зокрема, Комітет хвилювало те, яким чином закон про державну таємницю Великобританії перешкоджає в бившій «слугам корони» розголошувати інформацію, що становить публічний інтерес та може піддати їх покаранню за розголошення такої інформації навіть, якщо це не становить загрози національній безпеці. Крім того, критиці піддалось застосування законодавства проти наклепу. Комітет звинувачував існуючі в країні закони проти наклепу в занадто великій кількості суворих норм, які обмежують права преси публікувати критичні матеріали, які містять суспільний інтерес, чим встановлюють цензуру та заважають працювати журналістам та іншим професіоналам в медіа сфері. Комітет порекомендував Англії та Уельсу провести повний перегляд законодавства проти наклепу. Зміст рекомендацій полягав в тому, що в Великобританії слід запровадити американську практику, коли в справах про наклеп позивач («публічна особа») повинен доводити, що повідомлення в якому містився наклеп є неправдивим, тобто тягар доведення лежить на позивачі. ООН наполягала на запровадженні Сполученим Королівством юридичних механізмів США в сфері законодавства про наклеп, включаючи скасування англійської презумпції, за якою відповідач повинен доводити правдивість інформації, яка на думку позивача містить наклеп.

В 2006 р. Комітет з прав людини звернув увагу на Сполучені Штати Америки у зв'язку з антитерористичною політикою адміністрації Дж. Буша. Піддалися різкій критиці способи та методи ведення Білим Домом «війни проти тероризму»: тримання в таємниці місць утримання арештованих, жорстоку техніку допитів із застосуванням тортур, нелюдське ставлення та застосування покарань з боку працівників відповідних установ, ста-

новище арештованих в тюрмі Гуантанамо, використання закону про надання свідчень (Material Witness Statute) та імміграційного законодавства для розгляду справ підозрюваних у тероризмі в таємному процесі. Безсумнівно самі ці порушення прав людини в 2001 – 2009 рр. піднімають широкі дискусії з приводу таємного правосуддя та обмежень свободи преси на висвітлення публічно значущих подій в США. Комітет також зосередився на проблемах, покликаних Патріотичним актом, прийнятим Конгресом США після подій 11 вересня 2001р. Цей закон набагато розширив втручання держави до приватного життя, надаючи право Агентству з національної безпеки прослуховувати особисті телефони, перевіряти електронну пошту та факси як громадян, так і негромадян США без будь-якого судового розслідування.

В 1979 р. ООН були створені спеціальні механізми для розгляду конкретних ситуацій в країнах в контексті прав людини. Комісія ООН з прав людини (тепер замінена Радою ООН з прав людини) наділила експертів мандатами для вивчення конкретних проблем в сфері прав людини. На сьогоднішній день ці експерти становлять систему так званих механізмів або мандатів ООН в сфері прав людини та систему спеціальних процедур. Особи наділені такими мандатами мають різні назви, наприклад спеціальні доповідачі, спеціальні представники або незалежні експерти, кожен з яких вважається «експертом у відрядженні» за змістом Конвенції про привілеї та імунітети ООН 1946 р. Призначені Генеральним Секретарем ООН експерти є видатними, поважними та високоморальними юристами в сфері прав людини. Експерти є незалежними від урядів та працюють безоплатно, отримуючи лише технічну допомогу від Управління Верховного Комісару ООН з прав людини. Мандати експертів розподіляються по країнам та за сферами діяльності. Так на сьогоднішній день існує 35 спеціальних доповідачів, спеціальних представників та незалежних експертів, які працюють у різних країнах (Бурунді, Камбоджа, Гаїті, Сомалі, Судан ті ін.) та за різними напрямками (культурні права, освіта, свобода релігії та віросповідання, расизм, тортури, жорстокість проти жінок, свобода вираження поглядів, жорстокість проти жінок та ін.).

В 1993 р. Комісія ООН з прав людини запровадила мандат Спеціального доповідача з питання розвитку та захисту права на свободу поглядів та їх вираження. В 2008 р. вже Рада з прав людини (на яку була замінена Комісія) прийняла резолюція 7/36, якою продовжила цей мандат ще на три роки. За цією резолюцією Спеціальний доповідач має збирати всю інформацію, яка стосується порушень свободи поглядів та їх вираження, дискримінації, погроз та застосуванню насильства, переслідування та залякування осіб, які прагнуть здійснювати та заохочувати право на свободу вираження поглядів, в пріоритетному порядку по відношенню до журналістів та інших співробітників галузі інформації. Крім того, до мандату входить право Спеціального доповідача запитувати та отримувати достовірну та правдиву інформацію від урядів, неурядових організацій та інших сторін, які можуть мати відомості про такі випадки порушення. Спеціальний доповідач вносить рекомендації та виступає з пропозиціями щодо методів покращення захисту та заохочення свободи вираження поглядів у всіх її проявах, а також робить внесок в надання технічної допомоги та консультативних послуг з боку Управління Верховного Комісару з прав людини з метою підвищення ефективності захисту свободи слова. Для виконання поставлених мандатом завдань доповідач передає зафіксовані порушення свободи слова та вираження поглядів на розгляд відповідним країнам-членам та робить щорічний звіт на основі відповіді урядів цих країн в Раді ООН з прав людини. Крім того, проводяться регулярні візити до країн-членів з метою виявлення порушень та потім інформація отримана в ході візитів та досліджень підсумовується у щорічному звіті, який представляється Раді з прав людини та Генеральній Асамблеї ООН. Можна зробити висновок, що такий специфічний механізм ООН як Спеціальний доповідач з питання роз-

виту та захисту права на свободу поглядів та їх вираження є дуже ефективним, адже він розглядає кожен конкретний випадок порушення свободи слова та вираження поглядів та може скласти реальну картину, яка існує в тій чи іншій країні у сфері цих свобод. Такий моніторинг є дуже важливий для виявлення реальних проблем та для подальшої розробки механізму боротьби з порушеннями основних прав та свобод людини.

На сьогоднішній день проблема свободи слова стоїть на одному з перших місць серед свобод, які потребують найбільшого захисту. Джерелом такого захисту повинні бути взаємодія національних урядів з міжнародними організаціями та їхні спільні дії у напрямку поширення свободи слова у всьому світі. ООН як арена для співробітництва між 192 країнами її членами, є одним з найважливіших організаторів правозахисних механізмів, які сприяють поширенню головних принципів та ідей, проголошених основними документами організації та дозволяє швидко реагувати на порушення прав людини.

Одним з напрямків такої діяльності є захист свободи слова. В цій царині інститути оонівської системи ведуть активну боротьбу за встановлення, дотримання та захист свободи слова в усіх куточках нашої планети. Статутні та договірні органи ООН, численні декларації, резолюції, рекомендації та інші нормативні акти ООН, які стосуються свободи слова формують ефективний механізм, який дозволяє слідкувати за дотриманням та вживати певних заходів проти порушників свободи слова саме у міжнародному просторі. Жодна країна, незалежно від політичного та економічного рівня розвитку, не може уникнути моніторингу з боку наднаціональних оонівських структур щодо стану дотримання свободи слова, її захисту та покарання порушників. Ефективність такого транскордонний характеру моніторингу свободи слова забезпечується з одного боку фундаментальними основоположними документами ООН, як-то Загальна Декларація з прав людини, Статут ООН, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права та ін., так і інституціями, які засновані задля реалізації положень цих актів та поширення цінностей проголошених ними. Всі ці організації системи ООН мають свої представництва в різних країнах світу, що дозволяє вирішувати проблеми порушення свободи слова як на місці, так і узагальнювати світові тенденції на міжнародному рівні, дізнаючись інформацію безпосередньо з першоджерел, що допомагає скласти картину істинного стану справ. Можна зробити висновок, що ООН проводить численні заходи в сфері свободи слова, будучи ініціатором та спонсором численних тематичних конференцій з подальшим прийняттям конвенцій та резолюцій, а також володіючи ефективною системою органів, які втілюють в життя одну з основоположних цінностей людства – мати свободу вираження своїх поглядів і жити без страху бути покараними за їх висловлення.

### Література

1. Статут ООН від 26.06.1945 [Електронний ресурс]: офіційний сайт Верховної Ради України. - Режим доступу: [http://zakon.rada.gov.ua/cgi-in/laws/main.cgi?nreg=995\\_010&c=1](http://zakon.rada.gov.ua/cgi-in/laws/main.cgi?nreg=995_010&c=1).
2. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948р./ Офіційний вісник України. – 2008. - №93. – с. 89
3. Міжнародний захист прав людини/ Лекції фонду Аметистова. – Лекція №8. - [Режим доступу]: <http://www.terralegis.org/>.
4. G. Robertson Crimes Against Humanity – The Struggle for Global Justice/ 3d edition. - Penguin, 2006. - Ch.1.
5. G.Robertson, Andrew Nicol Media Law/ Fully revised 5th edition. – Penguin, 2009. - p. 41.
6. Kent D. Stuckey Internet and Online Law// Law Journal Press/ - 2008. - p. 19.
7. Tim Crook Comparative Media Law and Ethics/ Routledge, 2010. - p. 26-36.

8. Деятельность специальных докладчиков ООН: 17 вопросов и ответов/ Изложение фактов №27. Всемирная кампания за права человека [Электронный ресурс]: офіційний сайт ООН. - Режим доступу: <http://www.ohchr.org/Documents/Publications/FactSheet27ru.pdf>.
9. Резолюція Ради ООН з прав людини 7/36 Мандат Спеціального доповідача з питань заохочення та захисту права на свободу поглядів та їх вільне вираження 2008р. [Електронний ресурс]: офіційний сайт ООН. - Режим доступу: [ap.ohchr.org/documents/R/HRC/resolutions/A\\_HRC\\_RES\\_7\\_36.pdf](http://ap.ohchr.org/documents/R/HRC/resolutions/A_HRC_RES_7_36.pdf)